

Zohidjon ISLOMOV,
*doctor of science, prof. INTERNATIONAL ISLAMIC
ACADEMY OF UZBEKISTAN*

**ХОРИЖИЙ ФОНДЛАРДАГИ
«МУҚАДДАМАТУ-Л-
АДАБ» ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ**

**АНАЛИЗ РУКОПИСЕЙ “МУҚАДДАМАТУ-
Л-АДАБ” В ЗАРУБЕЖНЫХ ФОНДАХ**

**SOURCE STUDIES ANALYSIS OF
MANUSCRIPTS OF “MUQADDIMATU-L-
ADAB” IN FOREIGN ARCHIVAL FUNDS**

Калит сўзлар: Маҳмуд Замахшарий, “Муқаддаму-л-адаб”, луғатишунослик, тилишунослик, исмлар, феъллар, ёрдамчи сўзлар, кўптилли луғат, қўлёзма, фонд.

Ключевые слова: Махмуд Замахшари, Муқаддаму-л-адаб, лингвистика, языкознание, имена существительные, глаголы, вспомогательные слова, многоязычный словарь, рукопись, фонд.

Keywords: Mahmud Zamakhshari, Muqaddamatu-l-adab, linguistics, nouns, verbs, auxiliary words, multilingual dictionary, manuscript, fund.

Хоразм фахри Абулқосим Маҳмуд Замахшарий тилишунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик соҳалари ривожига улкан ҳисса қўшган алломалардан саналади. У турли фан соҳаларига оид 70 якин илмий мукаммал асарлар яратган. Олим илмий меросида луғатшунослик алоҳида ўрин тутди. Унинг хоразмшоҳ Алоудддавла Абулмузаффар Отсиз илтимоси билан ёзилган “дунё хазинасига тенг асари” «Муқаддаму-л-адаб» кўптилли луғатларнинг илк намунаси бўлиб, унинг давримизга қадар арабча-форсча-туркий уч тилли, арабча-форсча-туркий-мўғулча турт тилли қўлёзмалари етиб келган. Асар беш қисмдан иборат бўлиб, унинг дастлабки икки қисми луғат, қолган уч қисми грамматикага бағишланган. «Муқаддаму-л-адаб»нинг тўлиқ беш қисмдан иборат тўлиқ нусхалари, луғат қисмлари ҳамда грамматик қисмлари алоҳида кўчирилган қўлёзмалари мавжуд. Мазкур нодир манбанинг Ўзбекистон қўлёзма фондларида 10 та нодир қўлёзмаси сақланмоқда. Шунингдек, унинг кўплаб нодир қўлёзма нусхалари чет эллардаги қўлёзма фондларига ҳам тарқалган. Уларнинг аксарияти Ўзбекистон ҳудудида ёзилган ва турли сабаблар туйғайли ташқарига олиб чиқиб кетилган.

Россия ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари фондида «Муқаддаму-л-адаб»нинг учта

Маҳмуд Замахшарийнинг тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшуносликка оид илмий мероси 70 га яқин асарлардан иборат. Олим илмий меросида “Муқаддамату-л-адаб” асарининг алоҳида ўрни бор. Дастлабки кўптилли луғат сифатида эътироф этилган ушбу асарнинг арабча-форсча-туркий уч тилли, арабча-форсча-туркий-мўғулча тўрт тилли қўлёзмалари мавжуд. Асар беш қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи исм сўз туркумига оид сўзлар, иккинчи қисмига феъл ва ундан ясалган сўзларга бағишланган. Унинг учинчи қисми ёрдамчи сўзларга, тўртинчи қисми исмларнинг турланишига ва бешинчи қисми феълларнинг тусланишига оид грамматик қоидалардан иборат. Дунё фондларида асарнинг беш қисми жамланган нусхалари, шунингдек грамматик қисмлари алоҳида кўчирилган қўлёзмалари мавжуд. Асарнинг луғат қисмлари ҳажман катта ва муҳим илмий аҳамият касб этади. Айниқса, асарнинг туркий сўзлик киритилган қўлёзмаларидаги туркий сўзлик жаҳон тилшунослигида ўрганилмаган ва долзарб мавзулар сирасига киради. “Муқаддамату-л-адаб” луғатининг 10 та нодир қўлёзмаси Тошкент фондларида, ҳозирча аниқланган 62 та нусхаси дунё мамлакатлари фондларида сақланмоқда. Уларнинг асосий қисми XIII-XIV асрларда кўчирилган ва мазкур давр туркий тил сўзлигининг бойлиги ва маъно хусусиятларини тадқиқ этишда муҳим манба вазифасини ўтайди. Асарнинг энг қадимий қўлёзмаси 1257 йили Хоразмда кўчирилган арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган ва ҳозирда Туркиянинг Сулаймония фондида сақланаётган нусха ҳисобланади. Асарнинг дунёдаги ягона арабча-форсча-туркий-мўғулча тўрт тилли 1492 йили Бухорода кўчирилган қўлёзмаси Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат адабиёт музейи фондида сақланади.

Научное наследие Махмуда Замахшари по лингвистике, языкознанию, литературоведению состоит из около 70 произведений. В научном наследии ученого особое место занимает произведение “Муқаддамату-л-адаб”. Это произведение, признанное в качестве первого многоязычного словаря содержит арабско-персидско-турецкие трехязычные, арабско-персидско-турецко-монгольские четырехязычные рукописи. Произведение состоит из пяти частей, в первой части имена существительные, вторая часть посвящена глаголу и производным от него словам. Его третья часть состоит из грамматических правил, касающихся вспомогательных слов, четвертая часть - склонения существительных, а пятая часть - спряжения глаголов. В мировых фондах хранятся копии произведения, состоящие из пяти частей, а также отдельные рукописи грамматических частей. Словарные части произведения имеют большой объем и важное научное значение. Особенно тюркский словарь произведения, включающий тюркские слова является одной из неизученных и актуальных тем в мировой лингвистике. 10 редких рукописей словаря “Муқаддамату-л-адаб” хранятся в ташкентских фондах, в настоящее время обнаруженные 62 экземпляра хранятся в фондах стран мира. Большинство из них были скопированы в XIII-XIV веках, и в этот период служит важным источником изучения богатств и смысловых особенностей тюркского языка. Самой древней рукописью произведения считается арабско-персидско-турецкий словарь, скопированный в 1257 году в Хорезме и в настоящее время копия которой хранится в фонде Сулеймания в Турции. Единственная копия арабско-персидско-тюрко-монгольской четырехязычной рукописи этого произведения в мире скопированная в 1492 году хранится в Государственном музее литературы Узбекистана.

Ключевые слова: Махмуд Замахшари, Муқаддамату-л-адаб, лингвистика, языкознание, имена существительные, глаголы, вспомогательные слова, многоязычный словарь, рукопись, фонд.

Mahmud Zamakhshari's scientific heritage are consist of about 70 works on linguistics and literary studies. The work of “Muqaddamatu-l-adab” has a special place in the scientific heritage of the scholar. This work, originally recognized as a multilingual dictionary, contains Arabic-Persian-Turkish trilingual, Arabic-Persian-Turkic-Mongolian in four languages. The work consists of five parts, in the first part presented words of noun, the second part is devoted to the verb and the words from it. The third part consists of auxiliary words, the fourth part is the formation of names and the fifth part is grammatical rules regarding the formation of verbs. There are such kind of manuscripts which included five parts of the work and manuscripts with separate grammatical parts in World funds. The vocabulary parts of the work have great scientific importance. Especially, Turkic dictionary in the manuscripts of the work is one of the most relevant and not investigated topics in world linguistics. Ten unique manuscripts of the Muqaddamatu-l-Adab dictionary are kept in Tashkent funds and sixty two copies which have been found currently in the funds of foreign countries. Most of them were copied in the 13th-14th centuries and serves as an important source for studying of Turkic language's richness and meaning specificity in those periods. The earliest manuscript of the work is an Arabic-Persian-Turkic dictionary copied in 1257 in Khorezm and this copy is being stored in Turkey's Suleiman Fund currently. The only copy of manuscript in Arabic-Persian-Turkic-Mongolian four-language, which was copied in 1492 in Bukhara is stored in the State Museum of Literature of Uzbekistan

ноёб қўлёзмаси сақланмоқда. Биринчи қўлёзма С 1297 сақланиш рақами остида рўйхатга олинган. Қўлёзманинг ҳар бир қисми тугал асардек шакллантирилган, улар бисмилло билан бошланиб, хотима билан тугайди. Ҳар бир саҳифага саккиз қатордан матн жойлаштирилган. Арабий сўзлик матни йирик насх хатида, қора сиёҳда ёзилган, сарлавҳалар ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма хоши-

ясида, айниқса исмлар қисми хошиясида турли тўлдиришлар мавжуд. Ҳарфлар қисмининг айрим сўзлари остида уларнинг араб тилидаги изоҳи ҳам берилган. Қўлёзма таркибидан феълларнинг тусланишига бағишланган охириги қисмининг бир бўлаги тушиб қолган. У المصدر – ал-масдар боби билан тугаган. Қўлёзма 763 ҳижрий, 1361–1362 милодий йили китобат қилинган.

Россия ФА Шарқшунослик институти фондидаги А 1192 сақланиш рақамли қўлёзмага эса асарнинг феъллар қисмигина киритилган. Унинг дастлабки саҳифасида феъл бобларининг номлари мундарижа тарзида берилган. Бу қўлёзма асарнинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган манбаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Матн ҳар бир саҳифага тўққиз қатордан жойлаштирилган. Асарнинг пойгирлари тўлиқ. Қўлёзмага феъллар қисмининг матни тўлиқ киритилган. Сарлавҳа кўринишида берилган феъл бобларининг номи ажратиб кўрсатилган. Қўлёзмадаги арабий матннинг ҳаракатлари саводли қўйилган. Шартли қисқартмалардан синоним сўзларни ифодаловчи مثله – мислуху – «унга ўхшаш» иборасигина қўлланилган. Асар таркибидаги туркий матнда ҳам ўрни билан ҳаракат қўйилган сўзлар учрайди. Қўлёзма ҳажми 90 саҳифадан иборат.

Мазкур фондда «Муқаддмату-л-адаб» нинг XIV–XV асрларда китобат қилинган яна бир нодир нусхаси сақланади. С 271 сақланиш рақамидаги бу қўлёзма таркибига арабий-форсий-туркий сўзлик киритилган. Унинг таркибидаги туркий сўзлик анчагина қадимий қатламга мансуб бўлиб, у Рабғузийнинг «Қисасу-л-анбиё» асари тилига яқин ва ҳатто уни асар муаллифининг замондоши киритган бўлиши мумкин[2; 465 б.]. Бу қўлёзма илмий адабиётларда «Самарқанд» нусхаси деб ҳам аталади. Уни В.Л. Вяткин Самарқанд шаҳридан 1897 йили сотиб олган ва Рус Академиясига топширган[1; 10-12 б.]. Мазкур қўлёзма таркибидаги туркий сўзлик ҳар тарафлама ўрганилиши, илмий истифодага киритилиши лозим.

Доғистондаги Тарих, тил ва адабиёт институти фондида «Муқаддмату-л-адаб» нинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган уч тилли қўлёзмаси (№ 26) мавжуд. Бу нодир нусха 731 хижрий, 1330 милодий йили Хоразмда котиб Маҳмуд бин Юсуф Сабайни Саран томонидан кўчирилган. Унга муқаддима, исмлар ва феъллар қисмлари киритилган[5; 26-27 б.].

«Муқаддмату-л-адаб»нинг яна бир қўлёзмаси Тожикистон ФА Шарқшунослик институти фондида сақланади. Бу арабча-форсча қўлёзма 1074/1664 йили кўчирилган. Унга муқаддима ва исмлар қисмининг бир бўлаги киритилган[6; 55-56 б.].

Туркия қўлёзма хазиналарида ҳам «Муқаддмату-л-адаб»нинг йигирмадан ортиқ қўлёзмалари сақланмоқда. Уларнинг аксарияти китобат даврига кўра анчагина қадимий ҳисобланади.

«Муқаддмату-л-адаб» нинг тарихи кўрсатилган энг қадимий қўлёзмаси унинг Ёзгат нусхаси ҳисобланади. Туркиянинг Ёзгат шаҳрида Маориф

кутубхонаси фондида 396 хужжат рақами остида сақланган мазкур қўлёзма ҳозирги Истамбулдаги Сулаймония кутубхонаси хазинасига кўчирилган.

Қўлёзманинг дастлабки варақларига Куръоннинг «Нух» ва «Жин» сураларидан парчалар ёзилган. Асарнинг муқаддима қисми тушиб қолган.

Асосий матн исмлар қисмининг شاح – ша: ҳун, میان بند – мийа: н банд, قرین باغی – қарин бағи сўзи билан бошланган. Бу қисмда «Муқаддмату-л-адаб» қўлёзмаларининг исмлар қисмида қўлланилган шартли қисқартмалар истифода этилган. Исмлар қисмининг матни тўлиқ, лекин махсус колофон кўринишида шакллантирилмаган. Феъллар қисми тўртбурчак нақшли унвон билан бошланган, унга كتاب الأفعال – кита: бу-л-афъа: л мазмунидаги ёзув киритилган. Асарнинг ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари тугал асардек бисмилло билан бошланиб, хотима билан тугаган. Арабий матн йирик сулс-насх хатида, қора сиёҳда ҳаракатлар билан ёзилган. Боб, фасл сўзлари сарлавҳа тарзида қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матнидаги сўзларда учраган ط ظ ط ض ص ذ د ز қаби ҳарфлар остига нукталар қўйилган. Туркий, форсий сўзлик матнида ҳаракатли ўринлар учрайди. Асар матни 347 варақдан иборат бўлиб, ҳар саҳифага етти қатордан матн битилган.

Ёзгат қўлёзмасидаги туркий жумлаларнинг сўз тартиби асарнинг бошқа қўлёзмаларидаги туркий сўзлик тартибидан фарқланади. Масалан, арабий سىندى انكا اش – сингди анга аш, Ёзгат нусхасида эса طعام سىندى انكا – таъа: м сингди анга шаклида берилган. Яна бир мисол, арабий نضحه بالماء – надаҳаху би-л-ма: ‘и ибораси «А» нусхада اوردى انى سو بيرلا – урди ани сув бирла, «В», «Г» нусхаларида سبتى انكا سف نى – септи анга сувни тарзида изоҳланган. Бу жумла тавсифланаётган Ёзгат қўлёзмасида سف برلا اوردى – сув бирла урди кўринишида келтирилган. Мазкур қўлёзма ўзининг қадимийлиги, туркий сўзликнинг нодирлиги жиҳатидан ҳам алоҳида тадқиқот объекти бўлиши зарур. Асар матни катта ҳажмли хотима-колофон билан тугаган. Ундаги маълумотга кўра, бу қўлёзма 655 хижрий йил, учинчи жумаду-л-аввал шанба, яъни 1257 йил 27 май куни Хоразмда котиб Иброҳим бин Маҳмуд Суфи ал-Муаззин томонидан кўчирилган.

Китобат даврига кўра кейинги қўлёзма Истамбул университети кутубхонасида (инв. № 4655) сақланади. Қўлёзма асарнинг туркий сўзлик киритилган энг ноёб нусхаларидан бири ҳисобланади. Асар хотимасидаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма 715 хижрий йил сафар ойининг 25 куни, яъни 1315

йил 1 июнь куни котиб Масъуд бин Муҳаммад бин Муса Хўжа ал-Барчкандий томонидан кўчирилган. Бу қўлёзмани Хожи бин Ёқуб ҳижрий 840 зу-л-ҳижжа, милодий 1437 йил июнь ойида 220 мидод дирҳамга сотиб олган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг яна бир нодир нусхаси Дамад Иброҳим Пошша кутубхонасидаги 1149 рақамли қўлёзмадир. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига Дамад Иброҳимнинг шахсий муҳри, унинг вақфига тегишли муҳрлар урилган. У муқаддима билан бошланган. Муқаддиманинг арабий матни остида сатрма-сатр форсий таржимаси ҳам берилган. Исмлар, феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлар тўлиқ, ўзига хос колофон билан якунланган. Асосий арабий матн йирик насх хатида, форсий матн эса настаълиқда қора сиёҳ билан берилган. Барча сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган. Ҳарфлар қисмининг бошланишидаги айрим сўзларнинг остига арабий изоҳи берилган. Ҳар бир саҳифага 7 сатрдан матн жойлаштирилган.

Мазкур ноёб қўлёзма Хоразмда машҳур «Ал-Байда» мадрасасида Ибодуллоҳ Муҳаммад бин Юсуф ас-Саройи қўли билан битилган. Китобат тарихи ҳижрий 738 йил шаъбон ойининг бошлари, яъни 1388 йил февраль ойининг охири деб кўрсатилган. Ҳозирда бу қўлёзма Сулаймония кутубхонаси фондида сақланади.

Истамбулдаги Археология музейи қўлёзма фондида 1619 сақланиш рақамида рўйхатга олинган қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб» нинг муҳим нусхаларидан бири ҳисобланади.

Мазкур қўлёзмани Закий Валидий Тўғон «Олтин ўрда» нусхаси деб атайди [10; 84 б.]. Бу қўлёзма асарнинг тўлиқ нусхаси бўлиб, унга мавжуд қисмларнинг барчаси киритилган. Асарнинг бошланиши, исмлар билан феъллар қисмларининг ораси, қўлёзманинг охирида араб ва форс тилларида ёзилган рисолалар бор. Улардан бири «Хуросон устози» деб аталмиш Аҳмад бин Маҳмуд бин Муҳаммад ан-Нисопурийнинг мусиқа илмига оид рисоласидир. Қўлёзманинг ҳар бир қисми бисмилло билан бошланиб, тамма билан тугаган. Сарлавҳа қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар киритилган, китоб соҳибларининг муҳрлари урилган. Ҳар бир саҳифага 15 қатордан матн жойлаштирилган. Форсий матн қора, туркий матн қизил сиёҳда настаълиқ хатида битилган. Қўлёзманинг ҳажми 201 варақдан иборат. Қўлёзма таркибидаги биринчи – исмлар қисми котиб Ҳибатуллоҳ ас-Саройи қўли билан Эски Сарой шаҳрида 10 муҳаррам 741 ҳижрий йил (милодий 1340 йил 6 июль куни) ёзилган.

Асарнинг иккинчи – феъллар қисми ҳам айнан шу котиб томонидан 740 ҳижрий йил шаввол ойининг бошларида (милодий 1340 йил апрель) кўчирилган. Ҳарфлар қисмининг китобат тарихи ҳам қўлёзма сўнгида кўрсатилган. У 26 муҳаррам 741 ҳижрий, яъни 1340 йил 12 июлда ёзилган. Қўлёзма таркибидаги асар қисмларининг кўчирилиш тарихи феъллар қисмининг дастлаб кўчирилганлигини, сўнгра исмлар ҳамда ҳарфлар қисмлари ёзилганлигини кўрсатади. Асар таркибига арабий, форсий, туркий сўзлик матни киритилган.

Миллат кутубхонаси фондидаги 2009 сақланиш рақамли қўлёзма 749 ҳижрий, 1348 милодий йили Хоразмга қарашли Сирдарё ҳавзасидаги Жанд шаҳрида Мавлоно Ҳисомуддин ал-Жандий томонидан кўчирилган. Арабий, форсий, туркий сўзлик матнлари киритилган бу қўлёзма келгусида албатта махсус тадқиқот объекти бўлмоғи лозим.

Хадича Турхон нусхаси номи билан машҳур навбатдаги қўлёзма Истамбулдаги Янги Жомий кутубхонасида 322 сақланиш рақами остида рўйхатга олинган. Бу «Муқаддамату-л-адаб» нинг ўзига хос китобат усулида ёзилган, муҳим илмий аҳамиятга эга, ноёб қўлёзмаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ундаги арабий сўзлик форсий ҳамда туркий муодиллар матни билан таъминланган. Қўлёзма муқаддима билан бошланади, сўнгра исмлар қисми киритилган. Исмлар қисмидаги ҳар бир сўз мақоласи алоҳида ажратиб кўрсатилган. Форсий, туркий муодиллар сатр остида жойлаштирилган бўлиб, уларнинг аксариятига ҳаракатлар қўйилган. Қўлёзма матнида «Муқаддамату-л-адаб» нинг «А» нусхаси матнида қўлланилган шартли қисқартмалар системаси ишлатилган. «А» нусхада шартли қисқартмалар ҳар иккала сўзлик учун алоҳида такрорланган бўлса, Хадича Турхон нусхасида форсий, туркий сўзлик учун битта шартли қисқартма қўлланилган. Исмлар қисми қуйидаги колофон билан тугаган.

تم القسم الاول من مقدمة الأدب بحمد الله تعالى وهو قسم
الأسماء ويتلوه القسم الثانى وهو قسم الأفعال

«Муқаддамату-л-адаб» нинг исмларга бағишланган биринчи қисми тугади, кейинги иккинчи қисми феъллар қисмидир».

Феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлар бисмилло билан бошланиб, махсус хотима билан тугайди. Улардаги грамматик матн тўлиқ ҳаракатлар билан таъминланган. Қўлёзма колофонидаги маълумотга кўра, мазкур нусха котиб Абдулвоҳид бин Абдулмажид ас-Сивасий томонидан Мисрда 769 ҳижрий йили рабиу-л-охир ойида, милодий 1367 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида марҳум

Амир Сирғатмиш (?) га мансуб Тулу жомеъи ёнидаги Ҳанафия мадрасасида битилган.

Қўлёзманинг кўпгина саҳифаларига Турхон Волида номи кўрсатилган муҳр урилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан кўчирилган. Матн ҳар саҳифага 11 қатордан жойлаштирилган. Қўлёзманинг боши, ўртаси, охиридаги варақларига китоб соҳибининг тухумсимон муҳри урилган.

Истамбулдаги Тўпқопи саройи қўлёзмалар фонди таркибига кирган Аҳмад III кутубхонасидаги XIII–XIV асрларда кўчирилган 2243 рақамли қўлёзма, мазкур кутубхонадаги Шамс Хивакий томонидан ёзилган 2470 сақланиш рақамли XIV аср нусхаси, шунингдек, 2741 рақамли арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган қўлёзма, буларнинг барчаси «Муқаддамату-л-адаб» матнини илмий таҳлил қилиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу қўлёзмалар ёзув хусусияти, китобат услубига кўра Ўрта Осиё ҳудудидаги минтақаларда кўчирилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг яна бир муҳим қўлёзмаси Сулаймония кутубхонасида сақланувчи 648 рақамли Ҳожи Башир Оға нусхасидир.

У муқаддима билан бошланган. Арабий матн остида муқаддиманинг форсий таржимаси ҳам берилган. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига турли шаклдаги муҳрлар урилган. Улар орасида Ҳожи Башир Оғанинг шахсий ва вақфига тегишли муҳрлари ҳам бор. Асосий матндан олдинги варақларда бошқа асарлардан бўлақлар келтирилган ва мазкур қўлёзма Ҳожи Башир Оға қўлига ўтганлиги ҳақида ёзув ҳам битилган.

Исмлар қисми матни муқаддимага уланиб кетган. Унда Ҳадича Турхон қўлёзмаси матнидаги каби шартли қисқартмалар берилган. Исмлар қисми мукаммал колофон билан тугатилган. Қўлёзмадаги феъллар қисми тўлиқ берилган. Унинг колофонида асар Аҳмад бин Муҳаммад Шамсу-л-Хивакий Кубравий томонидан 8-сафар 797 хижрий йил (милодий 2-декабрь 1394 йили) Мисрда ёзилганлиги кўрсатилган. Колофон ёнида эса бу қўлёзма асарнинг Хоразм олимлари томонидан кўриб чиқилган нусхалар билан Мисрда 797 йил 9 рабиу-л-аввал (милодий 1395 йил 3 январь) куни қиёсланганлиги ҳақида ёзув бор. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифасига 13 қатордан матн жойлаштирилган.

Феъллар қисми тугагандан сўнг асарнинг муқаддимаси қайтадан кўчирилган. Сўнгра исмлар қисмининг матни тўлиқ қайта келтирилган. Унинг таркибига туркий сўзлик ҳам киритилган. Исмлар қисмининг ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар, грамматик қоидалар, ҳадислардан намуналар, шеърӣ парчалар ёзилган. Қўлёзманинг бу қисми ҳам анчагина қадимий бўлиб, матн сўнггида унинг хижрий

749 (милодий 1348) йил кўчирилганлиги кўрсатилган. Саҳифага 8 қатордан матн киритилган. Ёзув услуби, китобат хусусиятларига кўра, бу қисм олдинги қисмга нисбатан илгарироқ кўчирилган.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб»нинг Ҳожи Башир Оға қўлёзмаси таркибига икки нодир нусхаси киритилган. Унинг таркибидаги қадимий туркий сўзлик муҳим илмий аҳамиятга эга.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг аниқ тарихи кўрсатилган, арабий-форсий-туркий сўзлик матни киритилган нодир қўлёзмаларидан яна бири Отиф Афанди нусхаси ҳисобланади. 2768 сақланиш рақамли бу қўлёзма 799 хижрий, 1379 милодий йили китобат этилган. Қўлёзманинг қотиби Шайх Даққок исми билан танилган Муса бин Мурсил бўлиб, ушбу асар таркибидаги туркий сўзлик муҳим аҳамиятга эга.

Асарнинг диққатга лойиқ қўлёзмаларидан яна бири сифатида Маниса кутубхонасидаги 2850 сақланиш рақамли нусхани келтириш мумкин. Бу қўлёзма Ҳибатуллоҳ бин Қосим бин Аҳмад бин Масъуд бин Ҳисомуддин ас-Саройи томонидан Амир Мурод бин Амир Шоҳин бин Амир Иззуддин саройидаги кутубхона учун махсус кўчирилган сарой нусхаси ҳисобланади.

Қўлёзманинг бошланиш қисмидан бир неча варақ тушиб қолган. Асар муқаддиманинг خطبائهم ومتن سليلهم وشعرائهم – хутаба: ихим ва мутарсили: ҳим ва шуъара: ихим сўзлари билан бошланган. Исмлар қисми тўлиқ кўчирилган. Феъллар қисми бисмилло билан бошланган, матни тўлиқ. Қўлёзманинг бошланиши ҳамда охириги варағига Маниса кутубхонасининг юмалоқ муҳри урилган. Муқаддимадаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма Алабий Али Афандининг вақфига кирган – وقف مرحوم علمى على افندى. Қўлёзма ҳошияларига кўплаб тўлдиришлар, грамматик изоҳлар киритилган. Арабий сўзлик матни йирик насх хатида, форсий сўзлик матни эса сатрлар оралиғига настаълиқ хатида ёзилган. Ҳар бир саҳифага 9 қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзманинг жами ҳажми 270 варақдан иборат. Асарнинг мазкур нусхаси 800 хижрий йилнинг 25-рамазону-л-муборак, сешанба (милодий 1398 йил 12 июнь) куни ёзиб тугатилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг арабча-хоразмийча нусхаси Кўния нусхаси номи билан илмий истифодага кирган. Бу қўлёзма Юсуф Оға кутубхонасида дастлаб 1755, сўнгра 6919, ҳозирги кунда 5010 инвентар рақами остида сақланмоқда. Қўлёзманинг бошланиш қисми нуқсонли бўлиб, у исмлар қисмининг қариндош-уруғчиликка бағишланган бобидаги عم – аммун – «амаки» сўзи билан бошланган.

Асарнинг исмлар қисми анъанавий хотима билан тугаган. Исмлар қисмининг умумий ҳажми 31 варақни ташкил этади. Феъллар қисмининг матни тўлиқ сақланган. Исмлар ва феъллар қисмларида ҳар бир саҳифага 8 қатордан матн жойлаштирилган. Арабий сўз мақолаларининг араб ёзувидаги хоразмий муодили сатрлар орасига ёзилган. Мазкур қисмларнинг хотимасида уларнинг китобат тарихи кўрсатилган эмас. Қўлёзмани илмий ўрганиш, китобат хусусиятларини таҳлил этиш уни XII асрга оид деб ҳисоблашга асос бўла олади. Бундан ташқари, асарнинг арабий матни XII–XIII аср қўлёзмалари хатига ўхшаш йирик сулс-насх ёзув услубида ёзилган. Бу далил ҳам қўлёзманинг қадимийлигига ишора қилади.

Қўлёзма таркибига асарнинг учинчи – ҳарфлар, тўртинчи – исмларнинг турланиши, бешинчи – феълларнинг тусланиши қисмлари ҳам киритилган. Мазкур қисмлар дастлабки қисмлар ёзувига нисбатан кичикроқ, лекин қадимий ёзув услубида битилган. Сарлавҳалар йирик, сулс-насх хатида ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матни билан танишиш унинг ўта моҳир хаттот томонидан кўчирилганлигини кўрсатади. Қўлёзманинг охири ҳам нуқсонли. Нусхадан асардаги феълларнинг тусланишига бағишланган бешинчи қисм таркибига кирган ўтган, ҳозирги-келаси замон, буйруқ майлига бағишланган боблар, шунингдек, масдар, аниқ ва мажҳул даража сифатдошлари, сифат даражалари, макон ва замонни англатувчи исмлар қисмлари тушиб қолган. Қўлёзма ҳамзали феъллар фасли билан тугаган.

Закий Валидий Тўғон илк бор 1927 йили мазкур қўлёзма матни билан танишган ва 1948 йили уни тадқиқ эта бошлаган. У 1951 йили Истамбулда «Хоразмча таржимали «Муқаддамату-л-адаб» китобини нашр этади. Китоб таркибига «Кўния» қўлёзмасининг факсимиль наشري ва у ҳақидаги қисқача мақола киритилган. Олим факсимиль нусханинг ҳошиясида Ветштейн нашр этган «Замахшарийнинг арабча-форсча луғати» асарининг саҳифаларини «Ғ» ҳарфи, Исҳоқ Ҳожа Аҳмад Афандининг «Ақса ал-араб фи таржимати Муқаддимат ал-адаб» асари саҳифаларини «Т» ҳарфи билан кўрсатган[4].

Анкарадаги Турк тил қуруми кутубхонасида ҳам «Муқаддамату-л-адаб» нинг бир неча нодир қўлёзмалари сақланмоқда. Бу қўлёзмаларнинг топилиши асарнинг нусхалари ҳақидаги маълумотларни янада бойитади. Улардан биринчиси арабча, форсча, туркий сўзлик матнлари киритилган А 187 сақланиш рақамли қўлёзмадан исмлар қисми тушиб қолган. Асар матни феъллар қисми билан

бошланган. Аксарият сўз мақолаларининг арабий асли остига туркий муодили киритилган, форсий сўзлик матни эса тўлиқ акс эттирилмаган. Қўлёзма матни муҳим илмий аҳамиятга эга, чунки арабий сўзлик матни билан бир қаторда туркий сўзлик матни ҳам ўқишни осонлаштириш мақсадида ҳаракатлар билан таъминланган. Матн ҳар бир саҳифага 11 қатордан жойлаштирилган бўлиб, форсий, туркий муодиллар бир текис ёзилган. Қўлёзма ҳошияларида турли тўлдиришлар, китоб соҳиби муҳрларининг изи бор. Феъллар қисми қисқа хотима билан тугаган. Ундаги маълумотга кўра, мазкур қўлёзма 873 ҳижрий йил, ўн иккинчи зу-л-қаъда, якшанба куни пешинда, милодий 1469 йил 24 май куни Константинопол шаҳридаги Аё София мадрасасида кўчириб тугатилган. Қўлёзма таркибига «Муқаддамату-л-адаб» нинг ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари ҳам киритилган. Уларнинг ҳар бири бисмилло билан бошланиб, анъанавий тамма билан якунланган. Қўлёзма сўнгида котиб ҳамда китобат тарихига оид маълумотлар келтирилган. Котиб – Абдулкарим ал-Мунталавий Эр Ҳасан Базъалий ат-Таквий.

Турк тил қуруми ҳазинасидаги кейинги қўлёзма А 502 рақами остида сақланади.

Қўлёзма таркибига исмлар ҳамда феъллар қисмлари киритилган. Исмлар қисмининг дастлабки 4 варағи йўқолган, у кейинчалик ўзга котиб қўли билан тўлдирилган. Ҳар бир саҳифага ўн бир қатордан матн жойлаштирилган. Феъллар қисмининг матни тўлиқ бўлиб, охири саҳифадаги матн бошқа котиб томонидан ёзилган. Мазкур қўлёзмага арабий, туркий сўзлик киритилган, лекин феъллар қисмининг бошланиш қисмидаги эллик варақ матнга кейинчалик сўзларнинг форсий муодиллари билан қўшилган ва асосан ҳошияга жойлаштирилган. Форсий сўзлик хати туркий сўзлик хатидан фарқ қилади. Эътиборли жиҳати шундаки, мазкур қўлёзма таркибидаги туркий сўзлик Тошкент нусхалари таркибидаги туркий сўзлик қатламига айнан ўхшайди. Шу жиҳатдан ҳам қўлёзма матнини илмий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, мазкур кутубхона фондида «Муқаддамату-л-адаб»нинг туркча сўзлик киритилган бир неча нодир қўлёзмалари ҳам сақланмоқда.

Туркия қўлёзма фондларида «Муқаддамату-л-адаб» нинг яна кўплаб ноёб қўлёзмалари мавжуд. Уларнинг аксарияти Сулаймония кутубхонасига жамланган. Лекин турли шахсий қўлёзма хазиналарида ҳам ҳозирги кунда сақланаётган нусхалар бор. Улар жумласига 736 ҳижрий, 1336 милодий йили кўчирилган 674 сақланиш рақамли

Лала Исмоил кутубхонаси қўлёзмасини, Бурсадаги Харажжи ўғли кутубхонасидаги 1444 рақамли нусхани, Измир, Фотих, Серез, Аё София қўлёзма фондларидаги ўндан ортиқ ноёб қўлёзмаларни кiritиш мумкин.

Умуман, «Муқаддамату-л-адаб»нинг Туркия қўлёзма фондларида сақланаётган нусхаларининг барчаси бир-биридан муҳим, нодир манбалар ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, мазкур қўлёзмаларнинг туркий сўзлик киритилган қадимий нусхаларининг аксарияти ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида китобат этилган. Бу эса ушбу қўлёзмаларнинг маданиятимиз, фанимиз тарихи, маънавий меросимиз сарчашмаларини аниқлаш, уларни тадқиқ этиш учун муҳим манба бўлиб хизмат этажигини кўрсатади. Асарнинг Туркия қўлёзмалари орасида асосан икки тилли арабча-форсча, арабча-туркийча, арабча-туркча, арабча-хоразмийча, уч тилли арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган нусхалари учрайди. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Туркия қўлёзмаларини тадқиқ этиш асарни ўрганишда янги бир саҳифани очади.

Эрон қўлёзма фондларида «Муқаддамату-л-адаб» нинг саккизта нодир қўлёзмаси сақланмоқда.

Муҳим қўлёзмалардан бири асарнинг Шуштар нусхасидир. Туркиялик олим Нури Юже мазкур қўлёзма таркибидаги туркий сўзликнинг транслитерациясини 1988 йили эълон қилди[8]. Бу қўлёзма Эроннинг Шуштар қасабасида яшовчи Шайх Муҳаммад Тақийнинг кутубхонасида сақланмоқда. 1967 йили Ўрхан Билгин мазкур қўлёзмани аниқлаб, Истамбулга олиб келади ва ундан Сулаймония кутубхонасида микрофильми олинади. Қўлёзмани нашрга тайёрлаш вақтида тасвирий нусхада аниқ чиқмаган ўринларни Метрол Тулум қайтадан қўлёзма билан қиёслаб солиштириб чиқади.

Мана шу тайёрланган матн асосида Нури Юже асардаги туркий сўзликнинг тилига бағишланган тадқиқотни яратади. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Шуштар нусхасини унинг Тошкент нусхалари билан қиёслаш унинг нодир манбалардан бири эканлигини кўрсатди.

Асарнинг бошланишидан I боб феълларига бағишланган катта қисми, тўлиқ матнининг таҳминан ярми тушиб қолган. Қўлёзма *أفعل يفعل افعالا* – афъ-ала йуфъилу ифъа: лан қолипидидаги IV боб феъллари билан бошланади. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Тошкент нусхалари таркибига юқоридаги феъл бобларининг барчаси киритилган. Тошкент қўлёзмалари матнидан Шуштар нусхасида мавжуд бўлган *افعل يفعل افعوالا* – ифъаввала йафъаввилу ифъив-ва: лан боби тушиб қолган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг Шуштар қўлёзмаси таркибидаги туркий сўзликнинг умумий ҳажми

3506 сўзни ташкил этади. Шу жумладан, 2908 таси туркий, 598 таси ўзлашма, яъни 450 та арабча, 133 та форсча, 5 мўғулча, 4 та хоразмча, 2 та сўғдча, 2 та русча, 1 та тибетча ва 1 та юнонча сўзлардир[7; 24-25 б.].

Шуштар нусхасининг Тошкент нусхаларидан энг муҳим фарқли жиҳати шундаки, Тошкент нусхаларидаги ҳар бир арабий сўзнинг остига унинг бир туркий муодили, айрим ўринлардагина икки туркий муодил келтирилган. Шуштар нусхасида эса аксарият ҳолларда икки, уч, ҳатто тўрт туркий муодил келтирилган ўринлар ҳам учрайди. Масалан, икки муодилли ўринлар: чиқарди ани бурчдин, би: за: р қилди ани бурчдин (Ш. 1-7); сиғиндурди ани анга, қисарлади ани анга (Ш. 2-8); кэлтурди анга ўкунчини, ўкунч сўнгланди анга (Ш. 5-3); ўлжалади анларга тэварни, ға: рат қилурди анларга ма: лни (Ш. 5-8);

Уч муодилли ўринлар: азди йўлдин, йангилиди йўлни, йава қилди йўлни (Ш. 1-2); ўтсуз-сувсуз бўлди кишиларнинг йўраси тэгрэси, қизлиқлу бўлди будзунлар йани, сувсиз бўлди тўрт йани (Ш. 3-5); кўнгулга душмас сўз сўзлади, ғари: б сўзлади сўз ичинда, дангсуқ сўз сўзлади (Ш. 4-5); ўрта бўлди ай, ай йарулади, ўртасинга йэтти ай (Ш. 1-138);

Тўрт муодилли ўринлар: кэнду ўзин танг кўрди, қуванди кэнду ўзи бирла, тангга кэлтурулди ўзи била, кэнду тангланди (Ш. 1-5); эрки қилди ма: лни, ми: ра: с алди ма: лни, эскиртти ма: лни, йиғди эски ма: лни (Ш. 7-8); қавушти нарса, чатук бўлди нарса, йаншунди нарса, йаншунди нарса бири биринга тэгди нарса (Ш. 4-138).

Қўлёзмада эгани изохлаш ҳоллари ҳам учрайди, масалан: йугурди анлар уза атлиғлари бирла, йаъни чэриги бирла (Ш. 3-6. 7), ўтсуз-сувсуз бўлди кишиларнинг йўраси, тэгрэси (Ш. 3-5).

Шуштар нусхасида туркий ёзма ёдгорликлар тилида XIII–XIV асрларга қадар кенг қўлланилган *وَدَنَك* – кэнду ўзлик олмоши ҳам учрайди. Бу олмош «Муқаддамату-л-адаб» нинг Тошкент нусхаларида фаол қўлланилган: кэнду ағир сўғал бўлди (Ш. 8-22), кэнду тилаклу қилди қўлни (Ш. 8-25), кэнду қиска бўлди (Ш. 7-41), кэнду ассу алди (Ш. 6-52).

Шунингдек, қўлёзма матнида мазкур олмошнинг *زوا* – ўз шакли ҳам қўлланилган: ўз сўзин буза сўз сўзлади (Ш. 2-50), ўз мулкинга қайтарди тишини бўшаминдин сўнг (Ш. 2-115), кэнду ўзин кўрди (Ш. 1-5), битиди кэнду ўзи учун ба: тил сўзларни (Ш. 6-128).

Қўлёзмада эски туркий ёзма ёдгорликлар тилида кенг истеъмолда бўлган тақи олмоши қўлланилган: йунгул қилди ани сэвинч тақи қадзғу (Ш. 4-7), идзди анга йалғуз савчини тақи битигни (Ш. 8-10),

бўлук бэрди анга ўтдин таки билигдин (Ш. 4-17), бўйа йэтди ўғлан таки мэва пишди (Ш. 6-26).

Мазкур қўлёзма матнида د – д, ذ – з, ی – й ундошлари фонетик ҳодисаси аралаш ҳолда учрайди: қадғурди (Ш. 8-145), қазғурди (Ш. 2-175), тикилди азаки уза (Ш. 1-129), эл аяқ тэғурди тишига (Ш. 1-58), бузунлар (Ш. 3-5), қазғу (Ш. 4-7), тарди андин қайғуни (Ш. 7-77). Д, з, й ундошларининг қоришиқ ҳолда учраши XI–XIV асрларга оид эски туркий тил ёдгорликларида қўлланилган.

Шуштар нусхасини Тошкент нусхалари билан дастлабки қиёслаш жараёни бу нусха матнининг Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланувчи 3807 рақамли XIV аср қўлёзмаси матнига яқинлигини тасдиқламоқда.

Шуштар ва Тошкент нусхасидаги туркий сўзликни яққолроқ тасаввур қилиш мақсадида أفعَل بفعل – афъала йуфъилу қолипидеги IV боб феълларининг бир қисмини қиёсий келтирмоқдамиз.

Шуштар нусхаси
Тошкент нусхаси
Башлади ишни
башлади ишни
Чикарди ани бурчдин
кутарди ани бурчдин
Би: за: р қилди ани бурчдин
Игланди ишда
игланди ишда
Йақаға йақди кэмини
йақаға йақди кэмини
Сувсатди ани
сувсатди ани
Ўкутди анга Қур’анни
ўкутди анга Қур’анни
Айди анга сала: мны
сала: м ўкиди анга
Сала: м қилди анга
Сигиндурди ани анга
сигиндурди ани анга
Қисарлади ани анга
Билдурди анга фала: н нарсани
хабар бэрди анга ани
Қўпарди йэл булутни
қўпарди йэл булутни
Бай бўлди эр, барлу бўлди эр
бай бўлди эр
Эмгатти ани
Арғузди ани, жана: батлиғ бўлди
арғузди ани, жана: -
Башликин йунғу бўлди
батлиғ бўлди
Кэнгликлу бўлди ўрун

неъматлу бўлди йэр
Йазди йазуқ қилди
йазуқ қилди
Элтди ани
элтди ани
Элтди ани, элту бэрди
Алтунлади курра: сани
алтунлади курра: сани
Алтун бирла бэзади мусхафни
Миндурди ани атқа
миндурди ани атни
Мунут бэрди анга атни
Қўлдаш қилу бэрди анга нарсани
эшлантурди анга нимани
Ашлантурди

Шуштар нусхасининг умумий ҳажми 119 ва-
рақдан иборат бўлиб, қоғоз бичими 26,5x17 см,
матн ўлчови 19x19,5 см ни ташкил этади. Ҳар бир
саҳифага 8 қатордан арабий сўзлик жойлаштирил-
ган. Арабий сўзлик насх элементлари киритилган
йирик сулс хатида битилган. Форсий, туркий сўз-
лик эса сатрлар остига майда насх хатида ёзилган.
Қўлёзма хошиясида кўплаб ибораларнинг шарҳи
бор.

Эроннинг Техрон, Машҳад қўлёзма фондлари-
да ҳам «Муқаддамату-л-адаб» нинг еттита қўлёз-
маси мавжуд. Улардан тўрт нодир нусха Техронда,
уч қўлёзма нусха Машҳадда сақланмоқда.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб» нинг Эрон қў-
лёзмалари, жумладан Шуштар нусхаси луғатнинг
бизгача етиб келган нодир қўлёзмаларидан ҳисо-
бланади. Шуштар нусхасининг матни устидаги
дастлабки изланишларимиз унинг XIII–XIV аср-
ларда китобат этилганлигини тасдиқламоқда. Бу
нусханнинг ўзига хослиги «Муқаддамату-л-адаб»
нинг мавжуд қўлёзмалари орасида туркий сўзлик-
нинг кенг изоҳланишидан иборатдир. Асарнинг
Эронда сақланаётган қўлёзмаларини асарнинг бо-
шқа нусхалари билан қиёсий ўрганиш муҳим ил-
мий вазифалардан биридир.

Ҳиндистондаги Рампур Сарой кутубхонаси-
да «Муқаддамату-л-адаб» нинг туркий сўзлик ки-
ритилган нодир қўлёзмаси мавжуд. 3810 хужжат
рақамидаги бу қўлёзма тахминан XIII–XIV асрлар-
да китобат қилинган[8; 9 б.].

Англиядаги Британия музейида «Муқадда-
мату-л-адаб» нинг учта нодир қўлёзмаси сақлан-
моқда. Муҳим илмий аҳамиятга эга нусхалардан
бири 7429 сақланиш рақами остидаги қўлёзмадир.
Феъллар қисмидангина иборат бу нусха таркиби-
га арабий, форсий, кейинчалик туркий сўзлик ки-
ритилган. Бундан ташқари хоразмийча сўзлик ки-

ритилган ўринлари ҳам учрайди[9; 6 б.]. Қўлёзма 760/1359 йили кўчирилган.

Иккинчи қўлёзма исмлар қисмидангина иборат, арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган нусхадир. У ҳижрий 864 йил ражаб, 1460 йил апрель-май ойларида кўчирилган. Котиб – Аҳмад ибн Юсуф ибн Иброҳим ибн Ёқуб ан-Нагидий. Маълумотларга кўра, қўлёзмада айрим сўзларнинг юнонча муодиллари ҳам берилган[3; 345 б.].

Кейинги қўлёзма асарнинг қадимий нусхаларидан бири бўлиб, 771/1371 йили китобат этилган. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Англиядаги Британия музейи қўлёзмалар фондида сақланаётган қўлёзмалари ўзининг қадимийлиги, ўзига хослиги, улардаги ўрни билан киритилган хоразмийча ҳамда юнонча муодиллар билан ажралиб туради. Бу қўлёзмалар асарнинг нодир манбалари сифатида илмий аҳамиятга эга.

Франциядаги Миллий кутубхона қўлёзмалар фондида асарнинг 12 та нодир қўлёзмаси мавжуд. Яқинга қадар «Муқаддамату-л-адаб» нинг мазкур фондда сақланаётган иккита қўлёзма нусхаси маълум эди. Франциялик олим, Страсбург гуманитар фанлар университети қошидаги илмий тадқиқотлар миллий маркази ходими Мари Шуппеннинг юборган маълумотларига қараганда, қўлёзмалар фондидаги асарларни ўрганиш асарнинг янги нодир нусхаларини аниқлашга имкон берган. Биз қуйида «Муқаддамату-л-адаб» нинг Париж Миллий кутубхонаси қўлёзмалари фондида сақланаётган нодир қўлёзма нусхаларининг илмий тавсифини келтирмоқдамиз.

Anquetil 34 рақамли қўлёзма (Paris Supplement turk 287) «Муқаддамату-л-адаб» нинг қадимий, нодир қўлёзмаларидан бири. Арабий-туркий сўзлик киритилган икки тилли бу қўлёзмага асарнинг иккинчи – феъллар қисми киритилган. Арабий сўзлик матни ўртача катталиқдаги насх хатида битилган. Қўлёзма таркибидаги туркий сўзликка келсак, у «А», «Б», «В», «Г» нусхалардаги туркий сўзликка жуда яқин келади. Масалан, арабий *أَنْشَأَ يَفْعَلُ كَذَا* – анша`а йафъалу каза: ибораси «А» нусхада *يَانْقَى قِيْلَادُور* – йанқи қиладур фалан ишни, «Б» нусхада *بَشْلَادَى فَلَان اِيش قِيلُو* – башлади фалан иш қилу, «В», «Г» нусхаларда *قِيلُو بَشْلَادَى اَوَّل اِيشْنَى* – қилу башлади ул ишни, Париж нусхасида *قِيلُو بَشْلَادَى فَلَان نَابِرْسَانَى* – қилу башлади фалан на эрсани, Ёзгат нусхасида *قِيلُو بَشْلَادَى فَلَان اِيشْنَى* – қилу башлади фалан ишни тарзида берилган. Нусханинг ҳар саҳифасига 9 қатордан матн киритилган. Қўлёзма хатининг қадимийлиги, ундаги туркий сўзликнинг китобат хусусиятларига кўра, бу нусха XII–XIII асрларда Хоразмда китобат этилган, деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб» нинг муҳим манбаларидан бири бўлиб, йиғма туркий сўзлик матнини тузишда

кимматли маълумотлар беради. Умумий ҳажми 218 в. Ўлчами 17х25,5.

Париж миллий кутубхонасидаги 1631 рақамли қўлёзма.

(Supl Persan 1631). Асарнинг қадимий арабий-форсий сўзлик киритилган қўлёзмаси. Қўлёзмага муқаддима, исмлар ҳамда феъллар қисми киритилган. Исмлар қисми тўлиқ келтирилган. Феъллар қисмининг бошланиш қисмидан бир саҳифа тушиб қолган, қисм *تَبَه* – салабаху феъли билан бошланган. Мазкур қисм матни охиригача тугалланмаган, нуқсонли. Фасл, боб сўзлари, ажратиб кўрсатилган ўзак ҳарфлари қизил сиёҳда ёзилган. Арабий матн йирик насх хатида, қора сиёҳда битилган. Ҳар бир саҳифага 8 қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзма муқоваси қадимий. Қўлёзма матнини мазкур фондда сақланаётган 287 рақамли арабча-туркий нусха сўзлиги матни билан қиёслаш уни ҳам XII–XIII асрларда китобат қилинган, деб ҳисоблашга илмий асос бўлади. Варақларнинг умумий сони 330 та.

Ancien Fond 1336 в-П рақамли қўлёзма. Бу қўлёзмага луғатнинг исмлар қисми киритилган. Мазкур бўлак 40 варақдан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифага 12 сатрдан матн жойлаштирилган. Арабча-форсча сўзлик киритилган ушбу қўлёзма 866 ҳижрий, 1462 милодий йили кўчирилган. Ўлчами 21,5х14,5 см.

Ancien Fond 1315 рақамли қўлёзма таркибига муқаддима, исмлар ҳамда феъллар қисмлари киритилган. XV асрда кўчирилган мазкур қўлёзма матни немис олими М. Ветштейн томонидан 1830 йили нашр этилган «Муқаддамату-л-адаб» матни учун ёрдамчи нусха вазифасини ўтаган. Қўлёзма нуқсонли бўлиб, унинг охири йўқолган. Нусханинг умумий ҳажми 120 варақни ташкил этади, ҳар бир саҳифага 6 қатордан матн жойлаштирилган. Ўлчами 16,5х12 см.

Ancien Fond 1256-1 рақамли қўлёзма. Мазкур мажмуанинг 1–207 варақларидан иборат биринчи қисмига «Муқаддамату-л-адаб» асари киритилган. Қўлёзма асарнинг тўлиқ нусхаларидан бири ҳисобланади. У тахминан XVI асрда китобат этилган. Саҳифалардаги матнларнинг жойлашиши бир хил эмас, айрим саҳифаларга 10, айримларига 11 сатрдан матн жойлаштирилган. Ўлчами 26х18 см.

Ancien Fond 1290 рақамли қўлёзма. Асарнинг арабча-форсча сўзлик киритилган нусхаларидан бўлиб, XVI асрда кўчирилган. Қўлёзманинг умумий ҳажми 51 варақни ташкил этади. Саҳифаларга 9 сатрдан матн жойлаштирилган, форсий сўзлик сатрлар орасига киритилган. Ўлчами 18,5х13.

Ancein Fond 1317 рақамли қўлёзма. Бу нусха таркибига фақатгина асарнинг исмлар қисми ки-

ритилган. Унда арабча-форсча сўзлик билан бир қаторда туркий муодиллар ҳам ўз аксини топган. Қўлёзма XVI асрда китобат қилинган. Ҳар бир саҳифага 7 қатордан матн жойлаштирилган. Ўлча-ми 18х13 см.

Ancien Fond 1675-III рақамли қўлёзма. «Муқаддамоту-л-адаб» нинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган нодир қўлёзмаларидан бири. Унга исмлар (159-223 в.), феъллар (228-302 в.) қисмлари киритилган. Ҳар иккала қисм бир-биридан ёзув тури ва матнининг жойлашиши бўйича фарқ қилади. Қўлёзма XVI асрда кўчирилган. Тавсифда келтирилган маълумотга кўра, бу қўлёзми Ванелебен Қоҳирада сотиб олган ва 1673 йил август ойида Миллий кутубхонага ҳадя қилган. Ўлчами 11х17 см.

Renandol 481 рақамли қўлёзма. Луғатнинг уч тилли нодир нусхаларидан бири. Қўлёзма 895 ҳижрий, 1490 милодий йили кўчирилган. Арабий сўзлик йирик насх хатида, форсий ҳамда туркий сўзлик настаълиқ хатида битилган. Умумий ҳажми 108 в. Ўлчами 15,5х13 см. Бундан ташқари, Париж миллий кутубхонаси фондида яна арабча-форсча 412, 413, 414 рақамли 3 та, арабча-форсча-туркийча битта қўлёзма мавжуд.

«Муқаддамоту-л-адаб»нинг Франция фондларида сақланаётган қўлёзмаларидан бештаси таркибига туркий сўзлик киритилган. Улар китобат даврига кўра, анчагина қадимий бўлиб, асарни комплекс тадқиқ этиш учун зарур манбалар бўлиб ҳисобланади.

Берлин Давлат кутубхонаси фондида ҳам «Муқаддамоту-л-адаб» нинг қатор нодир қўлёзмалари мавжуд. Улар китобат санъатининг нодир асарлари ҳисобланади. Фонддаги асарнинг биринчи нусхаси 66-рақамли қўлёзмадир. «Муқаддамоту-л-адаб» нинг бу қўлёзмаси 681 ҳижрий йил сафар (милодий 1282 йил май) ойида кўчирилган. У тўлиқ беш қисмдан иборат. Арабча-туркий сўзлик киритилган мазкур нусха «Муқаддамоту-л-адаб» асарини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Асар таркибидаги туркий сўзлик асл арабий матнга нисбатан кейинроқ, қўлёзмадаги қайдга кўра, 776/1374 йили кўшилган. Туркий сўзлик ўзига хос китобат услубига эга, бунда туркий сўзликдаги ت – та ҳарфи иштирок этган сўзларнинг ёнида уларнинг ط – та ҳарфи билан ёзилган шакллари келтирилганлигини кўрсатиш мумкин, масалан, تاريخ – та: ри: х, تاريخ – та: ри: х, تار – тата: р, طر – татар шаклида. Бу ҳолни олимлар булғор-татар китобатининг ўзига хос хусусияти деб кўрсатадилар. Демак, қўлёзмадаги туркий сўзлик Булғор худудларида киритилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Қўлёзманинг умумий ҳажми 196 варақни ташкил этади.

Шунингдек, мазкур фондда 694/1294 йилга оид арабча-форсча тўлиқ нусха, 840/1466 йили кўчирилган форсча сўзлик киритилган, биринчи – исмлар қисмидангина иборат қўлёзма, 847/1469 йили китобат қилинган нусха, исмлар қисмидан иборат 916/1511 йилга оид арабча-форсча қўлёзмалар сақланмоқда.

Фонддаги «Муқаддамоту-л-адаб» қўлёзмалари орасида туркий сўзлик киритилган нусхалар ҳам учрайди. Улар 959/1552 йили кўчирилган, феъллар қисми киритилган қўлёзма, 1000/1591 йили китобат қилинган нусха, китобат даври кўрсатилган нодир қўлёзмалардир[12; 242-245 б.].

Шуни таъкидлаш лозимки, Германиянинг Берлин Давлат кутубхонаси қўлёзмалар фондида «Муқаддамоту-л-адаб» нинг ўнта нодир қўлёзмаси мавжуд. Улар XIII–XVI асрлар оралиғида китобат қилинган. Бу қўлёзмалар икки тилли – арабча-форсча, арабча-туркийча, уч тилли – арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган нусхалардир. Улар таркибидаги сўзликлар, айниқса туркий сўзлик муҳим аҳамият касб этади.

«Муқаддамоту-л-адаб» нинг зикр этилган қўлёзмалари таркибан турли бўлиб, улар орасида беш қисмдан иборат тўлиқ нусхалар, биринчи – исмлар қисми ёки иккинчи – феъллар қисми алоҳида кўчирилган қўлёзмалар, шунингдек, ҳар иккала қисми биргаликда китобат қилинган қўлёзмалар мавжуд.

«Муқаддамоту-л-адаб» нинг ҳижрий 663 йил 13 рабиъу-л-охир (милодий 1265 йил) ойида кўчирилган қўлёзмаси Италиянинг Болоньядаги Марсигли шарқ қўлёзмалари коллекциясида сақланади[11].

«Муқаддамоту-л-адаб»нинг кўп кўчирилиб, кенг тарқалишига яна бир сабаб, унинг кўп тиллилиги ҳисобланади. Асар араб тилида ёзилгани билан унинг исмлар ҳамда феъллар қисмлари форсий, туркий, мўғулий, хоразмий тилларидаги сўзлик билан таъминланган бўлган. Чунки бу қисмлар араб тилида ёзилган бўлса ҳам, араб тилининг изоҳли луғати эмас.

Илмий тадқиқот натижасида «Муқаддамоту-л-адаб» нинг исмлар ҳамда феъллар қисмларидан иборат етмишга яқин нодир қўлёзмалари аниқланди. Бу соҳадаги илмий изланишни изчил давом эттириш филология фани олдидаги долзарб вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Хулоса шуки, Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддамоту-л-адаб» асари яратилган даврдан бошлаб муҳим манба сифатида шуҳрат топган. У

фан ва маданиятимизнинг турли соҳалари бўйича қимматли маълумотлар бера оладиган нодир асар бўлганлиги боис, давр унинг қўплаб нусхаларда бўлишини тақозо этган. Шу сабабли у қайта-қайта кўчирилган ва унинг қўлёзмалари жаҳоннинг турли мамлакатларидаги машҳур қўлёзма ҳазиналарига тарқалган. Улар орасида Ўзбекистон ҳудудида китобат қилиниб, кейинчалик олиб чиқиб кетилган қўлёзмалар ҳам талайгина.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Baevskiy S.I. Opisanie persidskih i tadjikskih rukopisey instituta narodov Azii. – M. Nauka, 1968.
2. Bartold V.V. Sobranie sochinenie I, VII. - M. 1973.
3. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. By Charles Rieu. London, 1988.
4. Horezmce Tercumeli Muqaddimat al-adab. Yayinlayan Zeri Velidi Togan – Istanbul: 1951.
5. Katalog arabskih rukopisey instituta istorii, yazika i literatura Dagestanskogo filiala AN SSSR. M., 1977.
6. Katalog vostochnih rukopisey AN Tadjikistana. Dushanbe. I., VI., 1983.
7. Nuri Yuce. Mukaddimatu'l-edeb. Hvarizm turkcesi ila tercumcli Suster nushasi – Ankara: 1988/ 24-25 s.
8. Nure Yuce. Mukaddimetu'l-edeb. Hvarizm turkcesi ila Suster nushasi – Ankara: 1993, 9 s.
9. Togan Z.V. Horezme tercumeli Mukaddimat al-adab – Istanbul: 1951, 6 s.
10. Togan Z.V. Zimahseri'nin Dog'u Turkcesi ile «Mukaddimatu'l-Edeb» I // Turk Medeniyati, N 14. – Istanbul: 1965. 84 s.
11. Remarquesser les manuscrits oreintauxde la collectionpar Marsigle a Bologne suivion de la liste complete des manuscrits arabes de la meme collection par le baron Victor Rosen. – Rome. 1885, N 371.
12. Verzeichniss der arabishen Handichriften von W. Ahlward. B-de I-X, berlin, 1887-1899, N 6990-6962, 242-245 p.

